

ФЕМІНІТИВИ В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

М. П. Брус

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української мови; факультет філології;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57*

Стаття розкриває особливості художнього фемінотворення і зокрема категорії жіночості, що знайшла відображення у творчості Тараса Григоровича Шевченка. У ній розглянуто близько двохсот іменників-назв жінок, зафіксованих у поетичній мові Кобзаря, що становлять окрему своєрідну мікросистему слів. Найменування жінок представлено в багатоаспектному опрацюванні з визначенням їх специфічних лексичних, словотвірних і стилістичних ознак. Акцентовано увагу на тому, що народнорозмовна основа відіграла визначальну роль у формуванні категорії жіночості.

Ключові слова: *фемінітивна мікросистема, поетична мова.*

В історії розвитку фемінітивів української мови найбільш показовим у якісному й кількісному відношеннях є період сучасної української мови, що охоплює всі минулі й теперішні здобутки цього процесу і яскраво засвідчує національні особливості категорії жіночості, однак він невеликою мірою розкритий на сьогодні [див. 6, 28 та ін.]. У висвітленні історії апелювативів зі значенням особи жіночої статі важливим є спрямування від теперішньої доби до минулих витоків і ґрунтовне опрацювання їх передусім на базі сучасної української мови з метою успішного вивчення інших синхронних зрізів та комплексного розкриття всієї категорії жіночості української мови. При цьому, фемінотворення слід розглядати як процес формування загальних іменників зі значенням особи жіночої статі на різних історичних етапах, а фемінітивну підсистему – як сукупність апелювативів-назв жінок із постійними закономірними відношеннями та зв'язками між ними [див. 4, с. 18–20].

Період сучасної української літературної мови неоднаково потрактований і визначений у лінгвістиці (кін. XVIII – дотепер, II пол. XX ст. – дотепер тощо 29, с. 55; 14, с. 696 та ін.), який слідував за розвитком нової української літературної мови, що так само по-різному окреслений у наукових джерелах (з кін. XVII, кін. XVIII – I пол. XIX ст. тощо) [див. 22, с. 448; 18, с. 432 та ін.]. Зі становленням і формуванням названих епох тісно пов'язана творчість Тараса Григоровича Шевченка, яка стала рубіжною між ними, забезпечивши утвердження нової української мови на народнорозмовній основі, закладення норм сучасної літературної мови для подальшого їх збагачення і вдосконалення та засвідчивши перед світом розвиненість української мови [див. 11, с. 242; 26, с. 836]. Шевченко розширив стильові межі нової літературної мови, органічно поєднав елементи народнорозмовної мови з фольклорними й церковнослов'янськими лексичними засобами, своєю поетичною творчістю виробив і закріпив загальнолітературні національні норми [див. 18, с. 432], забезпечив підвищення культури всіх суспільних верств

українського народу і водночас надав своїй мовній практиці зразковості й неповторності [див. 21, с. 389].

Потреба розкриття й усвідомлення феномену лінгвальності мислення й творення Шевченка зумовила постання навіть спеціального напряму дослідження – лінгвошевченкознавства, який відомий у даний час власними традиціями, численними й багатоаспектними напрацюваннями [див. 2, 12, 15, 24 та ін.]. У зв'язку з цим під час вивчення категорії назв жінок актуальності набуває і питання звернення до художньої спадщини Кобзаря, яка може розглядатися як основа, мірило й джерело становлення сучасної фемінітивної підсистеми і як еталон визначення її своєрідного вигляду. У творах письменника вперше в історії української мови найбільшою повнотою відобразилася народнорозмовна стихія і зокрема самобутні найменування жінок, що можуть скласти основу категорії апелятивів зі значенням жіночості; від здобутків митця добре простежуються зміни, яких зазнала дотепер така категорія, тобто вони можуть виступати мірилом повноти й багатства сучасного фемінікону; і його поетична мова є цінним джерелом лінгвістичних студій, як і напрацювання інших українських письменників, що ставали вже в окремих випадках спеціальним джерелом вивчення найменувань жінок [див. 3, 5, 7]. Крім того, з огляду на мовотворчість Тараса Шевченка можна оцінювати рівень розвинутості й оригінальності української категорії жіночості.

Специфіку Шевченкового фемінітворення засвідчує насамперед визначальна в художній діяльності Кобзаря поетична спадщина, що й забезпечила ґрунтовне багатоаспектне дослідження назв жінок за наявності різноманітних публікацій його текстів, серед яких особливу увагу привертають нові видання, наприклад, «Повне зібрання творів» Т. Шевченка у 12-ти томах (2001 р.), а також «Словник мови Шевченка» у 2-х томах (1964 р.). Опрацювання вказаних джерел дало можливість констатувати відображення в поетичній мові Шевченка більше двохсот загальних номінацій зі значенням особи жіночої статі. Причому, така кількість визначена спочатку з урахуванням фемінітивів, наявних у «Словнику мови Шевченка», а також зафіксованих під час опрацювання самих поетичних текстів. При цьому, виявлено, що «Словник мови Шевченка» умістив майже двісті апелятивів-назв жінок, однак до нього не увійшло ще багато номінацій, доказом чого й стало аналізування окремих художніх текстів за «Повним зібранням творів» Т. Шевченка (*чорнобрива, стара, їмость, сердешная, перекупка, страдалица, прибудда, друженька, чорнявая, нищяя, одиночка, зрадливая, годованка, простоволоса, дурненька, сирітка, сиріточка, Пренепорочная* тощо). У загальному можна говорити про зосередження в поезії Кобзаря численної кількості фемінітивів з умілим поєднанням книжних (церковнослов'янських та інших) і розмовних слів (переважно власне українських та спільнослов'янських), завдяки нероздільному співіснуванню у свідомості митця української і церковнослов'янської мовних систем, що стало, на думку лінгвошевченкознавців, однією з характерних ознак його творчості [див. 1, с. 74–76; 24, с. 87–93].

Своєю художньою майстерністю Тарас Шевченко перевищив попередників і проклав дорогу для наступних письменників завдяки вмінню

надати літературній мові народного розмовного стилю, високого естетичного впорядкування і наддіалектного характеру, із віддаленням її від побутового вжитку та з піднесенням спільних для всіх українських діалектів мовних рис [див. 10, с. 89; 19, с. 18–19; 24, с. 36, 49–50]. Народнорозмовність, відкритість і доступність Шевченкової поезії позначилися і на відображеній у ній категорії назв жінок. З одного боку, фемінітиви засвідчили високу організацію слів на лексичному, словотвірному, стилістичному рівнях, а з іншого боку, показали істинну сутність жіночого світу з вічними й незмінними людськими цінностями. Так, у лексичному плані назви жінок виявилися неоднаковими за походженням, значенням, семантичною структурою, відношеннями між собою і з оригінальною авторською інтерпретацією. У словотвірному аспекті – різноманітними за будовою словами, способами формування, словотвірною структурою і з неповторною словотвірною реалізацією в тексті. У стилістичному вияві – розмовними й книжними лексемами, із різноманітними відтінками в значенні, що стали віддзеркаленням художнього світу поета й духовності українського народу. І в цілому забезпечили виділення своєрідної мікросистеми слів у поетичній мові Кобзаря.

Особливості авторської фемінітивної мікросистеми впадають у вічі насамперед із лексичного погляду. Для надання поезії майстерності й досконалості та водночас розмовності й душевності Шевченко пильнував за лексичним наповненням своїх творів, добираючи різні за походженням слова і зокрема назви жінок. У результаті чого склад фемінітивів, зафіксованих у його творах, визначили такі групи слів щодо походження: спільнослов'янські, власне українські, іншомовної мотивації й безпосередні запозичення. Спільнослов'янські назви жінок – це слова, що виникли в дописемний період і властиві всім чи більшості слов'янським мовам. Вони охоплюють небагато номінацій і стосуються переважно сімейних, родинних чи інших відносин (*мати, дочка, баба, жінка, внучка, вдова, свекруха, подруга, сестра, невістка* тощо). Власне українські назви жінок – це слова, що виникли в писемний період на українському ґрунті. До них належать в основному похідні, різні за значенням і будовою, з найбільшою кількістю стилістично забарвлених іменників (*дівчата, дівчина, покритка, землячка, приبلуда, чорнобривка, ненька, бабуся, вдівонька, подруженька, свекрівонька* тощо). Назви іншомовної мотивації – це лексеми, утворені від давньогерманських, німецьких, польських, італійських слів (*княжна, царівна, шинкарка, титарівна, гетьманша, русалка* тощо). А безпосередні запозичення – поодинокі вкраплення з інших мов (польської, німецької, російської, церковнослов'янської) (*пані, їмость, міщанка, шельма, красавица, слепая, отроковица, преподобниця* тощо).

Різнманітність фемінітивів за семантикою зумовила їх тематичну класифікацію, що дала можливість виділити кілька груп номінацій за значенням: назви жінок за їх станом і статусом (соціальним, майновим, сімейним та ін.) (*безталанниця, вдова, господиня, дружина, молода, молодиця, наймичка, покойова, крепачка, новобранка, покритка, рабinya, мужичка, цариця, небога, пані, преподобниця, супруга* тощо); назви жінок за станом, статусом, діяльністю батьків і чоловіків (*крамарівна, графиня, герцогиня,*

гетьманша, диякониця, копитанша, генеральша, попадя, полковниця, царівна, гусарка, сотничка, титарівна, московка, превосходительна тощо); назви жінок за їх стосунками, вчинками, поведінкою (*дружка, любка, анахоретка, подруга, наложниця, підложниця, світилка, розлучниця, приятелька, гетера, коханка, мила* тощо); назви жінок за їх діяльністю і зайнятістю (*пряха, швачка, хазяйка, натурщиця, артистка, ключниця, нянька, орандарка, шинкарка, перекупка* тощо); назви жінок за їх внутрішніми ознаками і якостями (*брехуха, щebetуха, розумниця, дурочка, педантка, ледащиця* тощо); назви жінок за родинними зв'язками (*внучка, дочка, мама, невістка, ненька, родичка, свекруха, теця, сестра, тітка, жона* тощо); назви жінок за церковно-релігійними особливостями (*білиця, пречиста, християнка, черниця, католичка, всепречистая, всесвятая, жриця* тощо); назви жінок за національними й територіальними ознаками (*княнка, жидівка, землячка, міщанка, туркень, полтавка, ляшка, московка, німкеня* тощо); назви жінок за надприродними якостями (*відьма, ворожка, знахарка, німфа, русалка, чарівниця* тощо); назви жінок за зовнішнім виглядом (*чорнобривка, богиня, краля* тощо); назви жінок за віком (*баба, дівчина, жінка, панна* тощо). Такі групи чи окремі слова можуть піддаватися й більш детальній характеристиці, наприклад, перша група – із поділом на підгрупи (за соціальним станом, сімейним станом, майновим станом, психологічним станом жінок); слова *покійниця, прокажена* і *баба, жона* – із віднесенням до інших груп (за фізіологічними ознаками і назви жінок взагалі).

Краса й багатство Шевченкової поезії не стільки в розмаїтті уведених лексем, як у вмільому доборі необхідного слова, у влучному використанні або розкритті його значення. І вивчення семантики художньої мови Кобзаря, особливо ключових слів та власне авторських новотворів, є одним із важливих сьгодні у лінгвошевченкознавстві, на що звертають увагу й сучасні дослідники [див. 13, с. 12–18; 17, с. 25–30; 23, с. 3–7]. А фемінітивна мікросистема письменника охоплює різні за семантичною структурою слова, серед яких переважають однозначні лексеми, тобто більшість використаних назв реалізовано з одним значенням, і лише невелика кількість слів має багатозначну структуру, тобто уведена для відтворення кількох реалій життя жінки. І якщо однозначними виступають різні за походженням слова, то багатозначними – здебільшого спільнослов'янські й власне українські, а також деякі іншомовні, напр.: *великомучениця* “страдниця”, “свята особа”, *жінка* “дружина”, “взагалі жінка”, *московка* “дружина солдата”, “москвичка”, *небога* “неборачка”, “племінниця”, “звертання до жінки”, *ненька* “мати”, “звертання до старої жінки”, *пані* “поміщиця”, “дружина пана”, “ввічлива форма називання”, *сестра* “жінка стосовно інших дітей”, “*черниця*”, *цариця* “правителька держави”, “дружина царя”, “Богородиця”, “перен., властителька”. При цьому, спостерігається багатозначне використання спільнокореневих лексем, що перебувають між собою у мотиваційних зв'язках, напр.: *дочка* “жінка стосовно батьків”, “лайлива назва жінки”, *доня* “пестл., жінка стосовна батьків”, “звертання до молодших віком жінок”; *кума* “приятелька”, “хрещена мати”, *кумаса* “пестл., приятелька”, “легковажна жінка”; *баба* “стара жінка”,

“знахарка”, “зневажлива назва жінки”, *бабусенька* “стара жінка”, “знахарка”, *бабуся* “пестл., стара жінка”, “пестл., знахарка”; *панна* “дочка поміщика”, “дівчина”, “служниця”, *панночка* “пестл., дочка поміщика”, “пестл., дівчина”. А окремі слова зафіксовано в оригінальному авторському вираженні, напр.: *кряля* “красуня” і “королева”, *мадам* “заміжня французенка” і “кравчиня”.

Визначальною особливістю фемінітивної мікросистеми Шевченка можна вважати відбирання із загального вжитку і майстерне застосування найбільш характерних номінацій. На вміння Кобзаря перетворити загальноповсякденну лексику в глибоко поетичну й самобутню звертали увагу й українські мовознавці та вважали це однією зі специфічних ознак його творчості [див. 9, с. 34-36; 25, с. 60-61]. У власній інтепретації митця простежується онароднення номінацій із уведенням переважно здрібніло-пестливих слів (*вдівонька, жидівочка, дочечка, дівчинонька, любка, подруженька, свекрівонька* тощо) й подекуди згрубіло-зневажливих (*брехуха, ледащиця, шельма* тощо); надання лексемам високого емоційного звучання з перевагою позитивної оцінки (*дочка уродлива, талантлива артистка, красна дівчиця, наймичка невсипуща, покритки веселі* тощо) над негативною (*стара відьма, безталанна крепачка, нечепурна жінка* тощо); возвеличення різних жіночих образів (*пана покойова* – дівчина-служниця у панському домі, *цариця* – жінка, яка має владу, зверхність над іншими; *наймичка* – жінка, яка має чуйну душу і віддане материнське серце тощо); символізація жіночих образів (*мати* – доброта і ласка, сімейний затишок і добробут, *вдова* – бездоленість і самотність, *чорнобрива* – молодість і краса, *небога* – бідність і нещасність, *покритка* – безчестя і поневір'яння тощо); уособлення художніх образів (*неня, вдова, небога* – Україна, *ледащиця* – доля, *орандарка* – слава, *сусідонька* – муза тощо); уведення в діалогізовані вирази жіночих образів і нагромадження назв у ролі звертань (*бабусю, дівко, дівчата, добродійко, дочко, дядино, задрипанко, княжно, мамочко, небого, ненько, сестро* тощо); піднесення жіночого образу до взірця, гідного для порівняння (неначе *білиця*, Богу молиться та плаче; неначе *дівчина*, хатина; люблю, як щирю, вірну *дружину* тощо); вираження святості й релігійності жіночого світу (*заступниця, пресвята, пречиста, всесвятая, всепречистая, цариця, католичка, попадя, християнка, черниця* тощо).

З огляду на лексичне багатство фемінітивів, характерних для поетичної мови Шевченка, можна говорити про відображення ними давніх і сучасних тенденцій розвитку категорії жіночості. До давніх належать актуалізація назв жінок за родинними стосунками (*мати, дочка, сестра, тітка, невістка* тощо), іменування дочки й дружини переважно за діяльністю батьків і чоловіків (*диякониця, крамарівна, копитанша, попівна, титарша* тощо), використання історичної лексики (*полковниця, гетьманша, сотниківна, генеральша, цариця, сотничка, царівна, шляхтянка* тощо), титулування жінок високого соціального стану (*герцогиня, княгиня, господиня, княжна, графиня, пані, князівна, панна* тощо), застосування слів найдавнішого й книжного походження (*вдова, жена, дщи, рабиня, наложниця, великомучениця, преподобниця* тощо). А в коло сучасних тенденцій вписуються переважання власне українських слів над іншомовними (напр., зі значенням “ворожка” – *баба, відьма, ворожка*,

знахурка, царівниця), надання емоційного забарвлення українським і запозиченим назвам (*дівчинонька, матінка, свекрівонька, хуторяночка, шляхтяночка* тощо), актуалізація самотутніх номінацій (*дівчина, жінка, молода, небога, покритка, неборачка, ненька, чорнобривка* тощо), піднесення найменувань жінок до літературного, наддіалектного рівня з наданням їм сучасного семантичного наповнення і використанням у ролі самотутніх лексем (*гусарка, землячка, графиня, киянка, полтавка, світилка* тощо).

Своєрідність фемінітивної мікросистеми творів Кобзаря простежується великою мірою і на словотвірному рівні. Добір влучних і доречних слів дав можливість письменникові зосередити у власних текстах різні за структурою слова (похідні й непохідні), із яких похідні мають значну перевагу над непохідними. Похідні назви жінок, або мотивовані, являють собою деривати, що виникли в загальнорозмовній мові або створені митцем і дотепер зберегли виразні зв'язки зі своїми твірними основами (*безталанниця* – від *безталанна* або *безталанник*, *внучка* – від *внука* або *внук*, *дівчаточка* – від *дівчата* або *дівчатка* тощо). Тоді як непохідні назви жінок, або немотивовані – це слова найдавнішого походження, творення яких невідоме чи непрозоре (*баба, мати, сестра, жона, діватошо*), слова, що втратили словотвірні зв'язки зі своїми основами (*вдова, невіста, дівчина, жінка* тощо), та безпосередні запозичення з різних мов без співвідносних твірних основ (*гетера, мадам, русалка, німфа, шельматошо*). Більшість похідних і непохідних фемінітивів перебувають між собою у певних словотвірних відношеннях і насамперед у мотиваційних. Так, дібравши у свій час необхідні назви жінок, автор швидше за все реалізував їх як твірну базу для нових дериватів або залучив відомі спільнокореневі найменування із загального вжитку (напр., *панна* – *панночка, панянка; русалка* – *русалонька, русалочка; чорнобрива* – *чорнобривка, чорнобривенька; дівка* – *дівця, дівчина, дівка, дівча, дівчата, дівчатка, дівчаточка, дівчинонька* тощо). Це свідчить про те, що розширення й збагачення авторського фемінікону відбувалося значною мірою і чи не в першу чергу із використанням самих назв жінок (похідних і непохідних) як твірної бази для нових слів. Однак у мові письменника знайшли втілення не тільки відфемінітивні утворення, а й назви жінок іншої мотивації, що й виділяються під час з'ясування їх словотвірних особливостей.

Склад похідних іменників зі значенням особи жіночої статі, наявних у поетичних творах Тараса Шевченка, досить різноманітний. Дослідження їх творення дало можливість встановити належність більшості дериватів до морфологічного способу, зокрема акцентовано увагу на використанні письменником здебільшого однослівних номінацій із різними словотвірними засобами. Заглиблюючись в особливості авторського морфологічного словотворення, можна побачити, що в межах цього способу перевагу мають суфіксальні дериватиз різноманітними формантами. А зіставлення їх у кількісному відношенні показало, що в поетичній мові Кобзаря акумульовано найбільше номінацій із формантом *-к-а* – самотутнім продуктивним засобом творення апелятивів зі значенням жіночості (*внучка, гусарка, добродійка, задрипанка, католичка, любка, міщанка, наймишка, педантка, приятелька,*

родичка, сотничка, хазяйка, чорнобривка, шинкарка тощо). Фемінитиви на *-к-а* являють собою в основному відмаскулінативні деривати, як свідчить порівняння їх із відповідними твірними словами (*артистка, землячка, знахарка, киянка, ляшка, мужичка, новобранка* тощо), а окремі виступають відфемінитивними (*донька, дівка, дружка, невістка, нянька* тощо) та віддієслівними (*ворожка, покритка* тощо). Переважання номінацій із суфіксом *-к-а* над іншими суфіксальними дериватами стало доказом того, що для письменника першорядне значення мали питомі словотворчі засоби. Так, апелятиви із суфіксами *-иц-я, -ниц-я, -ин-я, -івн-а, -ш-а, -ух-а* засвідчено небагатьма прикладами (*білиця, диякониця, ключниця, покійниця, графиня, рабиня, сотниківна, царівна, генеральша, титарша, брехуха, свекруха* тощо), до того ж, із різними твірними основами: іменними (*князівна, титарівна, цариця, жриця, полковниця, княгиня, господня, гетьманша* тощо) або дієслівними (*наложниця, підложниця* тощо).

Особливу увагу привертають назви жінок з емоційно оцінними суфіксами, що характеризуються численною кількістю в межах похідних фемінитивів і різноманітними словотворчими формантами. З таких конотативних апелятивів виявлено найбільше слів на *-очк-а* (*дівчаточка, жидівочка, мамочка, панночка, русалочка, хуторяночка, шинкарочка* тощо) і дещо менше на *-еньк-а, -оньк-а* (*бабусенька, мамусенька, подруженька, чарівниченька, сусідонька, вдівонька, дівчинонька, русалонька* тощо). У словотвірному процесі такі найменування зближуються тим, що мотивуються співвідносними назвами жінок. Крім розглянутих суфіксальних іменників, зафіксовано чимало й інших за структурою дериватів, але в поодинокому вияві, зокрема із формантами *-ичк-а, -ечк-а, -янк-а, -інк-а, -ад-я, -н-а, -м-а, -ушк-а, -івк-а, -ас-я, -ун-я, -ус-я, -ат-а, -ициц-я, -ин-а, -лк-а* (*сестричка, дочечка, панянка, матінка, попадя, княжна, відьма, матінка, жидівка, кумася, мамуня, бабуся, дівчата, ледащиця, дядина, світилка*). Непродуктивність вказаних номінацій зумовлена різними чинниками: деякі суфікси знайшли вираження в поодиноких словах (*відьма, жидівка, попадя, світилка* тощо), інші форманти впродовж історії були непродуктивними засобами творення таких апелятивів (*дружина, кумася, панна, матінка* тощо), а ще інші залишилися в історичній лексиці (*шляхтянка, матушка, дочечка* тощо). Разом з тим, численна кількість різноманітних продуктивних, малопродуктивних і непродуктивних суфіксів засвідчила про словотвірне багатство мови письменника, вміння добирати влучні мовні засоби й бажання оперувати більшою мірою самобутніми ресурсами, ніж запозиченими. У результаті цього можна констатувати домінування суфіксальних іменників зі значенням особи жіночої статі в поетичній мові Кобзаря.

Однак активна Шевченкова словотворчість засвідчила формування чи застосування й інших за структурою фемінитивів, кількість яких виявилася досить малою, порівняно із суфіксальними дериватами. Так, малопродуктивними в його художніх творах стали префіксальні фемінитиви (*пречиста, всесвятая, всепречистая* тощо), які можна розглядати водночас і як субстантивати; флексійні утворення (*кума, доня, теща, сваха* тощо) з різними

за частиномовною належністю твірними основами; складні фемінітиви, утворені шляхом словоскладання (*баба-знахурка, вдова-попадя, мати-католичка* тощо); фемінітиви морфолого-синтаксичної (*мила, молода, чорнобрива* тощо) і лексико-семантичної деривації (*мадам* “кравчиня”, *сестра* “черниця” тощо). З таких похідних іменників найбільш поширені складні найменування, до структури яких входять різні компоненти: переважно дві назви жінки, одна з яких є означенням до іншої (*вдовиця-молодиця, матушка-цариця, панночка-хуторяночка, приятелька-шинкарка, сестра-чарівниця* тощо), рідше назва жінки й інша назва (*діточки-дівчата, дівчина-дитина, дівчина-сиротина* тощо). Загалом прикладковими сполученнями пронизана вся поезія Кобзаря, із наростанням їх кількості від початку до кінця його творчості [див. 24, с. 30, 73-75]. Похідні слова розглянутої структури характеризуються певними особливостями вживання, зокрема префіксальні є специфічними назвами Божої Матері, флексійні мають розмовний відтінок, складні вжиті з метою підкреслити якусь додаткову ознаку названої жінки, із субстантиватів поширене слово *чорнобрива*, що відобразилося в новотворах *чорнобривка, чорнобривенька*, а семантичні деривати – це власне авторські найменування (*покритка* “збезчещена й вигнана дівчина”).

У цілому ж аналіз словотвірних особливостей фемінітивів Шевченкової мови засвідчив про відображення в ній давніх і сучасних тенденцій. Із давніх слід виділити використання потужного арсеналу дериваційних засобів (питомих та іншомовних) у творенні назв жінок (*-к-а, -иц-я, -ниц-я, -ин-я, -івн-а, -ш-а, -ух-а* та ін.), перевагу морфологічного способу деривації над іншими (*герцогиня, дівиця, краля, друженька, жіночка, перекупка, страдалиця, матуся, цокотуха, туркень* тощо), збереження продуктивності суфікса *-к-а* у формуванні назв жінок (*дівка, одиночка, годованка, сирітка, коханка, мужичка, полтавка, приятелька, шинкарка* тощо), спеціалізацію словотворчих засобів (суфікс *-івн-а* – творення назв дочок за статусом і діяльністю батьків, суфікс *-ш-а* – творення назв дружин за діяльністю чоловіків та ін.). А із сучасних привертають увагу надання різним за структурою фемінітивам загальноновживаного, літературного спрямування (*дівчина, жінка, дочка, вдовиця, панна, княгиня, подруга, чорнобрива* тощо), використання основного словотворчого засобу – суфікса *-к-а* – у творенні слів на базі питомих і запозичених основ (*покритка, чорнобривка, анахоретка, гусаркатошо*), поширення номінацій, утворених способом словоскладання (*дівчина-сиротина, діточки-дівчата, мості-пані, удова-небога, цариця-небога, каліка-небога, диво-цариця*), актуалізація стилістично маркованих словотворчих ресурсів із метою увиразнення самобутності й неповторності української мови й культури (*русалонька, подруженька, чорнобривенька, дівчинонька, свекрівонька, дівчаточка, жидівочка* тощо).

Для Шевченка рідна українська мова стала засобом одкровення й одухотворення, самоусвідомлення й самоствердження, як зауважують учені [див. 16, с. 107], що спричинило творення неповторного шевченківського стилю, канвою для якого виступив, на думку мовознавців, саме канонічний текст [див. 24, с. 93]. І якщо в оцінюванні творчості Кобзаря все більше

ставиться акцент на її складності, а не на простоті, на значній ролі сакральних текстів у формуванні художнього стилю автора [див. 1, с. 76], то в розгляді фемінітивів поетичної мови письменника слід робити наголос саме на народності, яка зумовлена освоєнням тих джерел, що живили духовний світ українського народу (просторічні слова, народні пісні, перекази, стародавня історія) [див. 24, с. 96]. У такому ракурсі фемінітиви поетичної мови Шевченка являють собою основному народнорозмовну лексику, до якої прилягає невелика кількість книжних слів (переважно церковнослов'янських і деяких інших). Основу ж народнорозмовного фемінікону становлять здрібніло-пестливі назви жінок, із невеликим вкрапленням образних, ввічливих, згрубілих інших розмовних слів. А протилежний книжний фемінікон – церковнослов'янські, а також окремі російські й польські слова (*красавица, нищая, женщина, міщанка, їмость, пані, паннатошо*). Осердя ж усіх загалом номінацій визначають слова з позитивною конотацією, що дало можливість оцінити представниць жіночої статі як вилеліяні авторські художні образи.

Отож фемінітиви – це найменування улюблених художніх образів, для яких письменник намагався добирати переважно щирі й змістовні слова, що впадало у вічі й українським мовознавцям [див. 8, с. 589]. Тому й серед усіх апелювань зі значенням жіночості перевагу отримали саме здрібніло-пестливі лексеми (*дівчинонька, матінка, дурненька, бабуся, дівчаточка, сестричка, жіночка, мамуня, сиріточка* тощо). Вони стали засобом розкриття особливого ніжноприхильного і добросердечного ставлення до жінки, із вираженням більшою мірою суму й розпачу, ніж радості й задоволення, напр.: *Ото ж тая дівчинонька, Що сонна блудила: Отаку-то їй причину Ворожка зробила!*; *Збиралися подруженьки, Слізеньки втирають...; Як смерть люта, не вважають На літа, на вроду Шляхтяночки й жидівочки; А другая тая, Розлучниця злая, Багатая сосідонька, Вдова молодая; Де вона сховалась, Жидівочка та гадюча, Що батька убила?* [див. 30 I, с. 76, 78, 169; II, с. 140, 164]. З одного боку, такими назвами автор прагнув висловити своє співчуття жінкам, їх долі, становищу, а з іншого боку, намагався підтримати жіноцтво в часи поневолення, нерівності й несправедливості. Натомість малу кількість номінацій склали згрубіло-зневажливі слова (*брехуха, дурочка, задрипанка, ледащиця* тощо), як позначення негативних рис жінки чи поганого ставлення до неї, напр.: *Як варити, напувати – Всьому, всьому вчила, І приблуда училася І Богу молилась; А все-таки покриткою І відьмою звали!*; *Не виходить чорнобрива Із темного луку, Не виходить зрадливая...; У льох його молодого, Той пан замикає... А дівчину покриткою По світу пускає* [див. 30 I, с. 388, 389; II, с. 100, 139].

Фемінітиви з позитивною і негативною оцінкою використані в поетичних творах Шевченка не тільки з метою номінації, а й для вираження ввічливого ставлення до особи. Причому, у ролі звернення до жінки виступила досить велика кількість номінацій, що стало однією з найбільш характерних особливостей фемінітивів письменника і водночас засвідчило намагання автора апелювати до жіночого світу як оазису щирого і вдячного розуміння, співчуття й підтримки [див. 8, с. 591]. У зв'язку з цим слід зазначити, що більшість назв

жінок виступили низькочастотними формами вираження ввічливого ставлення, тобто рідко або в поодиноких випадках використані як звертання, напр.: *Скажи, Найкраща сестро Аполлона, Навчи, голубко, помози...; Титарівно! В недобрый час з того нерівні Ти насміялась...; Побіжу ж я швиденько, а ти тут, моя любка, погуляй собі тихенько та завітчайся; А ти, Великомученице! Села Минаєш, плачучи, вночі* [див. 30 II, с. 86, 89, 180, 194]. Окремі ж назви стали високочастотними формами вираження ввічливого ставлення, напр.: *доню* – звертання до дочки, дівчини, молодшої за віком, *мамо* – звертання до матері, *дівчата*, *дівчатонька* – звертання до дівчат, *бабусю*, *бабусенько* – звертання до матері батьків, до ворожки, старої жінки, *небого* – звертання до дочки, молодшої за віком, до нещасної, до жінки взагалі, *ненько* – звертання до матері, старшої жінки, до України: *Доню моя, доню моя, Цвіте мій рожевий!*; *Карі оченята, Біле личко червоніє – Не довго, дівчата...; Бабусенько, голубонько, Серце моє, ненько, Скажи мені щирю правду, Де милий – серденько?; Взяла зілля, поклонилась: “Спасибі, бабусю!”; Привітай же, моя ненько! Моя Україно! Моїх діток нерозумних Як свою дитину; “Я ще, мамо, не виросла, Ще не дівувала”; Не плач, небого, не журишь: У нас дітей нема й заводу* [див. 30 I, с. 96, 114, 116, 117, 126, 198, 381].

Зіставлення функціонально-стилістичних особливостей фемінітивів дало можливість звернути увагу й на те, що призначенням розмовних слів (здебільшого питомих і власне українських) у поетичних творах Шевченка стало іменування жінок низького соціального стану, простого люду, близького й дорогого для поета, а призначенням книжних слів – переважно називання жінок високого стану (соціального, майнового, релігійного та ін.) або виділення тих ознак, що властиві таким жінкам, напр: *Сьогодні спочинем: Близько хата, де дівчина Ворота одчинить; Ідуть дівчата в поле жати Та, знай, співають ідуи, Як провозжала сина мати...; Тойді Катерина Буде собі московкою Забудеться горе; А в берліні господиня З паном і сем'єю... Дає гроші Івасеві, Дивується пані; Я тобі не пара; я в сірій свитині, А ти титарівна; Поїдеш з панами, Найдеш собі шляхтяночку, Забудеш Оксану!; Оксана осталась, А черниця, помолвишись, В храм пошкандибала; “Пошли тобі Матер Божа Тії благодати, Всього того, чого мати Не зуміє дати”; Найду тобі рівню Хоч на морем синім, Або крамарівну, Або сотниківну, Таки панну сину; То покритка попідтинню З байстряма шкандибася, Батько й мати одцурались Й чужі не приймають* [див. 30 I, с. 77, 93, 109, 143, 144, 179; II, с. 257, 258, 268].

У загальному поетична мова Тараса Шевченка стала художньо неповторним, майстерно блискучим і лірично багатим взірцем українського фемінотворення. Вона зосередила чималу кількість іменників зі значенням особи жіночої статі і представила своєрідну авторську фемінітивну мікросистему з різноманітними зв'язками і відношеннями (лексико-семантичними, структурно-словотвірними, функціонально-стилістичними) між її складовими частинами. Завдяки міцній і глибокій духовній основі, відданості рідному народові, близькості до простого знедоленого люду Шевченко зумів надати фемінітивам і народнорозмовного характеру, і водночас загальнолітературного спрямування. Він показав красу й багатство

виражальних засобів української мови у відображенні категорії жіночості і продемонстрував високомистецьке використання їх у власній художній творчості. З оцінкою фемінітивної мікросистеми поетичної мови Кобзаря можна говорити про утвердження процесу творення назв жінок сучасної української мови на живій народній основі із помітним виділенням їх національних особливостей.

Література

1. Бігун О. Мова як еманация святості: церковнослов'янізм Тараса Шевченка крізь призму семіозису. *Слово і час*. 2013. № 8. С. 72–77.
2. Білодід І. К. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови К.: Наукова думка, 1964. 135 с.
3. Брус М. П. Відображення категорії жіночості в художній мові Василя Стефаника. *Прикарпатський вісник НТШ: науковий журнал*. Івано-Франківськ, 2011. № 2(14). С. 51–59.
4. Брус М. П. Словотвірна термінологічна база фемінітивної підсистеми української мови. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький національний університет*; наук. ред. А. П. Загнітко. Донецьк: ДонНУ, 2011. Вип. 23. С. 17–21.
5. Брус М. П. Фемінітиви в художній мові Олександра Олеся. *Вісник Сумського державного університету. Серія «Філологія»*. Суми: Сумський державний університет, 2008. № 2. С. 18–24.
6. Брус М. П. Фемінітиви української мови в переплетінні давніх і сучасних тенденцій. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2009. Вип. 46. Ч. I. С. 61–69.
7. Брус М. П. Фемінітивний світ художньої мови Леся Мартовича. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія*. Івано-Франківськ: Вид-во ПНУ, 2012. Вип. 34–35. С. 126–130.
8. Булаховський Л. А. Мовні засоби інтимізації в поезії Т. Шевченка. *Вибрані праці: у 5 т. К.*, 1977. Т. 2: Українська мова. С. 573–593.
9. Ващенко В. С. Народньо-образні слова у поезіях Т. Г. Шевченка. *Мовознавство*. 1985. № 2. С. 33–37.
10. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 720 с.
11. Єрмоленко С. Я., Масенко Л. Т. Історія української літературної мови. *Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]*. 3-є вид., зі змін. і доп. К.: Українська енциклопедія, 2007. С. 241–244.
12. Єрмоленко С. Я., Мойсієнко А. К., Гнатюк Л. П. Мовотворчість Тараса Шевченка в слов'янській рецепції XIX – XXI ст. *Мовознавство*. 2013. № 2–3. С. 100–112.
13. Єрмоленко С. Я. «Неокраєне крило слова». *Мовознавство*. 1989. № 2. С. 11–17.
14. Єрмоленко С. Я. Сучасна українська літературна мова. *Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]*. 3-є вид., зі змін. і доп. К.: Українська енциклопедія, 2007. С. 696–697.
15. Єрмоленко С. Я. Філософія мови Тараса Шевченка. *Українська мова*. 2014. № 2. С. 3–18.
16. Жайворонок В. В. Український психотип у мовотворчості Тараса Шевченка. *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 104–111.
17. Масенко Л. Т. До питання про семантику ключових слів поезії Шевченка. *Мовознавство*. 1989. № 2. С. 25–30.
18. Масенко Л. Т. Нова українська літературна мова. *Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]*. 3-є вид., зі змін. і доп. К.: Українська енциклопедія, 2007. С. 432–434.

19. Мацько Л. І. «...уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася». *Мовознавство*. 1989. № 2. С. 18–24.
20. Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / переклав з німецької В. Кам'янець. Українознавча бібліотека НТШ. Львів, 2012. Ч. 32. 328 с.
21. Муромцев І. В. Шевченко Тарас Григорович. *Українська мова: Енциклопедія* / за ред. І. В. Муромцева. К.: Вид-во «Майстер-клас», 2011. С. 389.
22. Німчук В. В. Походження української мови. *Етнічна та етнокультурна історія України: у 3-х т.* / відп. ред. Г. А. Скрипник. К.: Наукова думка, 2005. Т. 1. Кн. 2. С. 351–468.
23. Русанівський В. М. Семантична глибина слова (З таємниць Шевченкової мови). *Мовознавство*. 1991. № 2. С. 3–7.
24. Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). К.: Наукова думка, 2002. 240 с.
25. Русанівський В. М. Шевченкове індивідуально-авторське слововживання. *Слово і час*. 1990. № 11. С. 60–64.
26. Русанівський В. М. Шевченко Тарас Григорович. *Українська мова: Енциклопедія* / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. 3-є вид., зі змін. і доп. К.: Українська енциклопедія, 2007. С. 835–836.
27. Словник мови Шевченка: у двох томах / ред. кол.: В. С. Ващенко (відп. ред.), К. П. Дорошенко, В. Г. Мариниченко, Т. К. Черторизька. К.: Наукова думка, 1964. Т. I: А–Н. 484 с.; Т. II: О–Я. 566 с.
28. Фекета І. І. Жіночі особові назви в українській мові (творення і вживання): дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Ужгород, 1968. 369с.
29. Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка; ред. Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.
30. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2001. Т. 1: Поезія 1837-1847. 784 с.; Т. 2: Поезія 1847– 1861. 784 с.

FEMINITES OF TARAS SHEVCHENKO'S POETIC LANGUAGE

M. P. Brus

*PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk; department of Ukrainian language;
76000, Ivano-Frankiv's'k, Shevchenko, 57*

The article reveals the problem of creation of copyright artistic feminitives. It is devoted to the study of categories of feminitives reflected in the poetry of Taras Shevchenko. The article deals with more than two hundred noun-names of women recorded in poetic language of the poet. Name of women are represented in the processing of multidimensional definition of specific lexical, structural and stylistic features. Attention is focused on the decisive role of folk conversational basic in Shevchenko's creation of feminitives.

Key words: *feminitives, poetic language of Shevchenko.*

Брус М. П. Фемінітиви в поетичній мові Тараса Шевченка. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово: наук. журнал. Івано-Франківськ*, 2017. № 4(40), 2018. № 3(47). С. 46–59.

http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Pvntsh_sl_2017-2018_4-3_6